

XALFACHILIK –XORAZMNING O‘ZIGA XOS NOYOB SAN’ATI

*Rajabova Zuhra Sa’dullayevna,
t.f.f.d. (PhD), Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Urganch
filiali, “O‘zbek tili va ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti*

“KHALFACHILIK” IS A UNIQUE ART OF KHOREZM

*Zuhra Sadullayevna Rajabova, (PhD), associate professor of the
Uzbek language and social sciences department, Urganch branch of
Tashkent University of Information Technologies*

“ХАЛФАЧИЛИК” – УНИКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО ХОРЕЗМА

*Зухра Садуллаевна Раджабова, (PhD), доцент кафедры
“Узбекский язык и социальные науки” Ургенчского филиала
Ташкентского университета информационных технологий*

[https://orcid.org/
0009-0003-7860-
0057](https://orcid.org/0009-0003-7860-0057)

e-mail:
[razabovazuhra7@
gmail.com](mailto:razabovazuhra7@gmail.com)

Annotatsiya: *Nomoddiy madaniy merosning o‘ziga xos turlaridan biri bo‘lgan, Xorazm san’ati namunalaridan xalfachilik san’ati qadimdan shakllanib, rivojlangan san’at turi hisoblanadi. Hozirda ham Xorazmda ko‘plab xalfalar ijod qilib kelishmoqda. Xalfa ijodi aholi kayfiyatini ko‘tarib, ma’naviy barkamolligiga hissa qo‘shadi.*

Kalit so‘zlar: *xalfa, xalfachilik, folklor, qo‘shiq, cholg‘u asboblari, tarix, musiqa, ma’naviyat.*

Abstract: *One of the special types of intangible cultural heritage, the art of khalifik is a type of art that has been formed and developed since ancient times. Even now, many artists are creating in Khorezm. Halfa’s creativity raises the mood of the population and contributes to their spiritual well-being.*

Key words: *khalfa, khalfachilik, folklore, song, musical instruments, history, music, spirituality.*

Аннотация: *один из особых видов нематериального культурного наследия, искусство “Халфа” – это вид искусства, сформировавшийся и развившийся на основе образцов хорезмского искусства. Даже сейчас многие халфы творят в Хорезме. Творчество халфа поднимает настроение населения и способствует его духовному благополучию.*

Ключевые слова: *халфа, халфы, фольклор, песня, музыкальные инструменты, история, музыка, духовность.*

KIRISH. Keyingi yillarda respublikamizda nomoddiy madaniy merosni asrash va keng targ‘ibot qilishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 25.12.2023-yildagi “Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish, ilmiy o‘rganish va targ‘ib qilishni rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-405-sonli qarori sohadagi aniq vazifalarni belgilab berdi [1].

Qadimdan madaniyat va san’at maskani bo‘lgan O‘zbekistonda o‘ziga xos xalq musiqa

ijodiyoti (bolalar va marosim qo‘shiq-lari, xalfa laparlari va boshqalar), og‘zaki an’anadagi kasbiy musiqa (doston, talqinchi va go‘yandalar san’ati, maqom va boshqalar) namunalari keng o‘rin tutadi. Jumladan, Xorazm musiqasida xalq musiqasining eng qadimgi davrlariga mansub kuy-ohang namunalari o‘z aksini topgan. Jumladan, bolalar (“Momom moshiydi”, “Aravachi mani doyim”, “Tuyalar, ho tuyalar” va boshqalar) va mavsum-marosim qo‘shiq-lari (“Sust xotin”, “Ashsha daroz” va boshqalar)da musiqaning ilk bosqichlariga oid

dastlabki tuzilma va ohang alomatlari, boshlang'ich parda asoslari saqlanib qolgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Xorazmda xonandalik, sozandalik va raqqoslikni o'ziga kasb qilib olgan san'atkorlar guruhlarini "sozanda qo'shlari" deyilgan. Ular ikki xil tarkibda, ya'ni 2 ta surnaychi, doirachi, tanburchi, ashulachi, sozchi (garmonchi), ashulachi-raqqos, masxaraboz, so'z ustasi (shuning o'zi mag'aldoqchi – akrobat); dorbozchi, chodir xayol (qo'g'irchoqboz) va boshqalardan tashkil topgan. Sozanda qo'shlarining vazifasi to'yda baxshi dostonni tugatgandan keyin yoki to'yni yanada qizdirish maqsadida o'z san'atlarini (lazgi kabi kuy va raqslarni ijro etib) namoyish qilishdan iborat. El orasida tanilgan sozanda qo'shlarining boshliqlaridan Husayn Kalot, Sobir Kalot, Shomurod surnaychi, Ushli Kal (mashhur "Ushlini uforisi" yallasining muallifi), Durdi karnaychi, Sobir Dorboz, Xo'ja Ko'r, Otoq Jonli, Ko'pal Hoji, Bayotvoy, Ollabergan Hoji, Xudoybergan Vovoq va boshqalar mashhur.

Xorazm musiqa uslubining baxshi-dostonchilar san'ati o'ziga xos bo'lib, alohida o'ringa ega. Dostonning nasriy qismi hikoya, nazmiy qismi esa qo'shiq shaklida ochiq ovozdagi cholg'u ansambl jo'rligida ijro etiladi. Xorazm baxshichiligi Shirvoniy va Eroniy uslublariga bo'linadi. Shirvoniy uslub Amudaryoning chap sohili hududda tarqalgan (markazi — Xiva). Bu uslub namoyandalari dutor, g'ijjak, bulamon va doira jo'rligida kuylaydilar. Unda 72 ta doston kuylari mavjud bo'lib, bular: Muxammaslar turkumi (5 ta kuy), Ilg'orlar (4), Eshvoylar (5), Naylarmanlar (5), Nolishlar (7), Shirvoniylar (3), Zorinjilar (2), "Rahm ayla", "Boboxonim", "Gulandom" va boshqalar [4, 37].

Eroniy uslub Amudaryoning o'ng sohili hududida tarqalgan (markazi — Mang'it shahri). Ushbu uslub baxshilari dutor, g'ijjak, bulamon jo'rligida doston kuylashadi. Ularning qo'shida doira qatnashmaydi. Eroniy uslubda 32 ta doston kuylari bo'lib, ularning ko'pchiligi Shirvoniy nomalar bilan o'xshash, lekin Sarparda, Ko'r qiz, Qo'shadas, Qo'shim Polvon, Ilg'ori va boshqalar bilan ajralib turadi. XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Xiva xonligida 40 dan ortiq baxshilar faoliyat ko'rsatgan va ulardan eng mashhurlari Eshvoy baxshi, Muhammadniyoz Go'rji, Rizo baxshi, Emazar baxshi, Suyov baxshi, Jumanazar baxshi, Ahmad baxshi, Bola baxshi Abdullayev va boshqalar.

Xorazm musiqa uslubida talqinchi va go'yandalar ijodi aniq bir janr bilan chegaralanmagan bo'lsa-da, ularning o'z yo'llari va o'ziga xos uslublari mavjud. Ayniqsa, ular suvoralar va ularning savtlari hamda boshqa yirik shakldagi mumtoz ashulalarni Mashrab, So'fi Olloyor, Maxtumquli, Mulla Nafas kabi shoirlarning tasavvuf yo'lidagi g'azallari, nasihat hamda o'gitlariga solib kuylaganlar. Shuningdek, musulmonchilikni targ'ib qiluvchi "Kiyiknoma", "Sayid Vaqqos", "Kaptar", "Amir Hamza", "Me'rojnoma", "Sultonbobo hikoyati", "Payg'ambarlar hikoyati" kabi nomalarni ham ijod qilganlar. Talqinchi va go'yandalar "Diyralishma" deb nomlangan erkin tanlovlarda sinalgan, ulardan Polli Duzchi, Kalandar Bangi, Qurji ota va boshqalar mashhur bo'lgan.

MUHOKAMA. Xorazmda savodxon, gapga chechan, ayni paytda xonandalik qobiliyatiga ega bo'lgan zukko ayollarni "xalfa" deb yuritishadi. Xalfa qo'shiqlari xalq ruhini, xalq orzu-armonlarini yorqin aks ettirib, odamlar yuragiga ta'sir etib, xususan ayollar tomonidan ijro etiladigan san'at turi. Aynan xalfa qo'shiqlari mehnatkash ommaning ozodlik va baxt uchun kurashida madadkor bo'lib, xalqning dardi, ayniqsa, ayollarning hayoti, nohaqlik, ayollarning manfaati kuylangan, g'oyalarni jonli gavdalanitirib sodda, ravshan til bilan kuylarga solib badiiy shaklda tarannum qilgan janrdir.

Bir vaqtlar zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"ni o'qib ularni xotin-qizlar davrasida targ'ib qilgan ayollarni ham "qalpa" deb yuritishgan. Biroq, bu o'qimishli ayollar faqat diniy mavzudagi kitoblarni targ'ib qilish bilan kifoyalanmasdan, buyuk shoirlar asarlarini, shuningdek, kitobga ko'chirilgan xalq dostonlarini ham kuyga solib o'qishgan va xotin-qizlar dilini xushnud qilib kelganlar [5, 31].

Xorazmda ayol qo'shiqchilar "xalfa" deb yuritiladi, ular faqat ashula aytish bilan cheklanmaganlar, chunki xalfalar san'atning ko'p turlaridan xabardor bo'lganlar, ular xotin-qizlar o'rtasida rang-barang xalq qo'shiqlari, mumtoz ashulalari, shoirlarning g'azallarini va oshliqlik dostonlaridan parchalar kuylashgan, diniy mavzuda suhbatlar qilishgan. Xalfalar bu davrada asosan xalq dostonlarini o'qish bilan birga, ularni musiqa jo'rligida maromiga etkazib kuylab ham beradilar.

Qadimiy Xorazm xalqi Markaziy Osiyoda o'ziga xos yuksak madaniyati bilan katta iz qoldirgan.

Xorazm san'atkorlarining qadim zamonlarga borib taqaladigan nafis san'ati ko'p asrlar davomida sayqal topib ommani o'ziga jalb qiladigan sehrli kuchga aylanadi va xalq tarixi bilan bog'liqdir.

Ma'lumki, xalq bayramlarida oila marosimlari bilan bog'liq to'y va tomoshalarda, urf-odatlarda va sayillarda musiqa jo'rligida qo'shiq, raqslar ijro qilingan. Deyarli 3000 yillik tarixga ega muqaddas "Avesto" kitobida (xususan uning "Yashta" va "Vispart" bo'limlarida) qadim Xorazm san'ati, to'y va marosimlari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan [5, 32].

NATIJAR. Xorazmda olib borilgan arxeologiya va etnografiya ekspeditsiyalari natijasida bu hududda miloddan avvalgi VI-V asrdayoq an'analar tarkib topganligiga oid ma'lumotlar mavjud. Mil. avv. IV asr Jonbosqal'a, milodiy I-IV asr Tuproqqal'a qo'rg'onlari ichida olovxona borligi va u yerda tantanalarda o'tkazilganligi aniqlangan. Qadimgi Xorazmshohlarning Afrig'iylar davrigacha bo'lgan qarorgohi Tuproqqal'ada "Shohlar zali", "G'alaba zali" "Raqsga tushuvchi niqoblar zali" borligi aniqlangan [6, 185].

"Raqsga tushuvchi niqoblar zali"da topilgan suratlarda sozandalar qo'llaridagi arfa, ikki tomoni qum soatiga o'xshash nog'ora, ikki torli dutor aks ettirilgan. Ushbu dalillarda islomgacha bo'lgan davrda madaniyat, san'at, kuy, qo'shiq, doston ham ma'lum darajada rivojlanganligidan darak beradi.

Milodning V-VI asrlarida Xorazmda turmush va siyosiy hayot keskin sur'atda o'zgardi. Bu taraqqiyot o'sha davrdagi Xorazm hukmdori surati tushirilgan tangalarda ham o'z aksini topdi. Siyovushning otga mingan tasviri tushirilgan tangalar islomgacha bo'lgan davrga oid. Siyovush tasvirining old tomonida musiqachi ayol – mutriba san'atkorga xos kiyimlarni kiyib olgan go'zal malika sifatida tasvirlangan. Tangachalardagi tasvir islomgacha bo'lgan davrda ayollar musiqa chalish, qo'shiq kuylash, raqsga tushish san'atlarini mukammal o'rganib olib, uni ko'pchilik oldida namoyish etganini tasavvur qilishimizga asos bo'ladi.

Keyingi davrda Xorazm madaniyati va san'atining eng yuksak rivojlanish davri bo'ldi, al-Xorazmiy, al-Beruniy, qomusiy olimlar al-Farobiy, ar-Roziy, Ibn Sino, az-Zamaxshariy, matematika ilmiga asos solgan Abu Abdulloh Muhammad Xorazmiy IX-XIII asrlarda yashab ijod qilganlar va Xorazm san'ati, to'y va marosimlari haqida turli

musiqiy janrlar, maqomlar, cholg'uchilar va cholg'u asboblari turlari, ularning nomlari, ashulachilar haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirganlar [9].

Buyuk ipak yo'li orqali Buxoro, Eron, Turkiya, Hindiston, Astraxan, Rusiya, Markaziy Osiyo, jumladan Xorazm bilan o'zaro aloqalar rivojlandi. Savdo-sotiq, tijorat ishlarini rivojlantirish bilan birgalikda madaniyatni taraqqiy ettirish borasida harakatlar bo'ldi. Abulg'oziy Bahodirxondan keyingi barcha xonlar musiqaga ixlos va ishtiyoq bilan qaraganlar. Abdullaxon (1854) Sayid Muhammadxon davrida g'ijjak va tanburda soz va suhbat kechalari uyushtirib, o'zi ham dutor va g'ijjakni o'rganib chalgan [8].

Muhammad Rahimxon II Feruz Xorazm adabiyot va san'atini yanada yuqori pog'anaga ko'tardi, uning rahnamoligida mashhur sozanda va go'yandalar yetishib chiqdi. Sayil, bayram va tantanalarda Feruzxon ashulachi, sozanda, baxshi, masxarabozlar ko'rigini o'tkazib rag'batlantirgan. Bayramlarda adabiyot va san'atning barcha turlari namoyish qilingan va ular shu tariqa rivojlangan. Xorazm vohasida, ayniqsa, Xivada xalfachilik san'ati keng rivoj topgan.

Xotin-qiz xalfalarning bir turi piyola va likobchalarni bir-biriga urib undan chiqqan ovozga jo'r bo'lib kuylaganlar. Shu bilan birgalikda, xonanda va sozandalardan iborat xalfalar garmon va doira jo'rligida xalq qo'shiqlari, laparlar, yor-yorlar, allalar, dostonlardan parchalar ijro qilganlar. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida, xususan, 1895-yildan boshlab garmon cholg'usini xalfalar san'atiga qo'shilishi bilan ularning ijodi yanada yuqori pog'anaga ko'tarildi.

Garmonni avval sozchi san'atkorlar ijroda qo'llashgan, keyinchalik garmon xalfalar ijodida yetakchi o'rin egalladi. 1936-yilda Xivada garmonchi qizlar ansambli tuzildi. Uni tuzishda O'zbekiston xalq artisti Gavharxonim Rahimova Toshkentdan kelib, tashabbus ko'rsatdi. Unda Onajon Sobirova (Anash xalfa) va Madrahim Sheroziylar hamkorlik qiladilar. Xalfachi qizlar ansambli 1939-yilda Toshkent va respublikamiz bo'ylab gastrol safarda bo'ladi. Bu ansamblda Onajon Sobirova (Anash xalfa) Soraxon Ollaberganova, Roviya Otajanova, Reyima Hakimova, O'g'iljon Masharipova, Poshshaxon Matchanova kabi iste'dodli xalfalar xizmati katta. Bundan 50 yil keyin Gavharxonim Rahimova tashabbusi bilan Xivaga kelib Ozod

Zaripov rahbarligidagi Xiva shahar musiqa maktabida garmonchi qizlar ansambli tashkil qilindi [3, 88].

XULOSA. Xalfa san'atining o'ziga xos qirralari zamon talablariga muvofiq shakllangan va rivojlangan. Xorazm vohasida ilgaridan beri davom etib kelayotgan an'anaga muvofiq xalfalar ijod qilganlar. Ular ustoz-shogird uslubida o'z ijodlarini biladigan qo'shiq va dostonlarni shogirdlariga o'rgatganlar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 25.12.2023-yildagi "Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish, ilmiy o'rganish va targ'ib qilishni rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-405-sonli qarori // www.lex.uz .

2. Xiva — ming gumbaz shahri. – Toshkent: O'zbekiston. 1997. – B. 135.

3. Bobojonov D, Abdurasulov M. Abadiyat farzandlari. – Xiva: Ma'mun akademiyasi, 2012. – B. 88.

4. Matyoqubov O. Maqomat. – Toshkent: Musiqa, 2004. – B.37.

5. Ro'zimboyev S. Xalfachilik an'alarining qadimiy ildizlari // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. №2/2013. – 30-32-b.

6. Toprak-kala. Dvrores // TXAEE. XIV. – M.: Nauka, 1984. – s. 307.

7. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi. – Toshkent: Mega Basim, 2017. 257 b.

8. www.xorazm.uz

9. <http://xorazmiy.uz/oz/pages/view/286>

